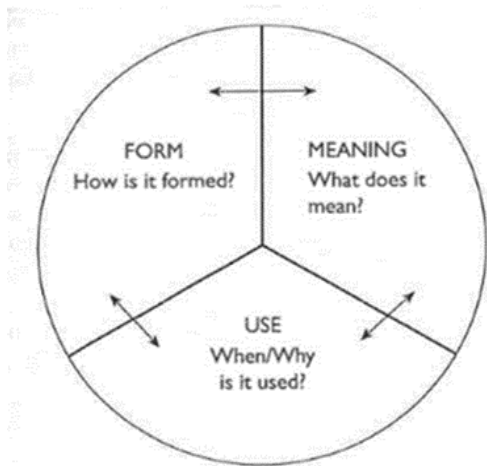

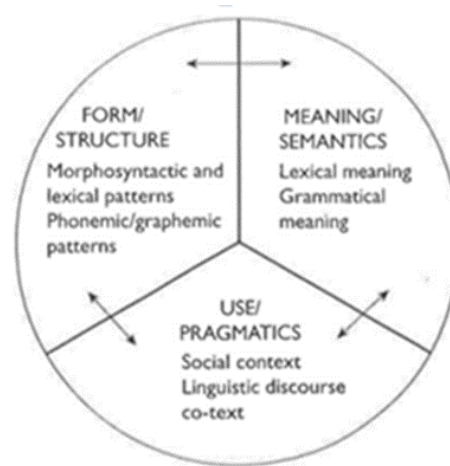
רב פעלים: ספר ללימוד הפועל ברמת המתקדמים מאת דורון מגן ואמנון ברוק. הוצאת אקדמון 2016. ספר מודפס 62.10–69 ש"ח; ספר מקוון: 51.70 ש"ח.

לימוד מערכת הפועל נחשב לאחד האתגרים הקשים ביותר בהוראת עברית כשפה זרה/שנייה. בספרי הלימוד לרמות א ו-ב נלמדים הפעלים כחלק מאוצר המילים ומודגמים בקטעי הקריאה והדיאלוגים. מרמה ג ואילך קיימת נטייה לעסוק במערכת הפועל בנושא בפני עצמו¹, ויעידו על כך ספרי הלימוד הרבים בתחום זה המיועדים לרמות הביניים, המתקדמים והפטור. בספרייטי האישית בלבד אני מונה אחד עשר ספרים להוראת הפועל, הוותיק שביניהם, משנת 1982, *אנחנו לומדים עברית: תרגילי הפועל חלק ב* מפרי עטם של קלמן, עמנואל וקרני אלון, והחדש ביותר, שיצא זה עתה ממכבש הדפוס בהוצאת אקדמון, *רב פעלים*, מאת דורון מגן ואמנון ברוק ולו מוקדשת סקירה זו.

בספרה² *Teaching Language: From Grammar to Grammaticing* מציעה דיאנה לרסן-פרימן למורים להתבונן בדקדוק השפה לא כהיררכיה של תת-מערכות (הגאים, צורות, מילים, תחביר) אלא כמערכת בת שלושה ממדים שווי ערך, נבדלים אך גם מתכתבים זה עם זה: צורה, משמעות ושימוש. ממד הצורה מכיל בתוכו מידע על הפונולוגיה, גרפולוגיה, מורפולוגיה ותחביר של הפריט הדקדוקי הנלמד. ממד המשמעות הוא הממד הסמנטי, וממד השימוש הינו הפרגמטי, ועונה על השאלות **מתי ומדוע** משתמשים בפריט הדקדוקי הנדון. לרסן-פרימן מדגימה את המערכת המשולשת באופן גראפי³:

Questions when applying the pie chart

A three-dimensional grammar framework

לטענתה, כל אחד מן הממדים הללו מצריך דרך הוראה ולימוד משלו, ומכאן "עקרון האתגר", שלפיו אחד מן הממדים כמעט תמיד יהווה את האתגר העיקרי ללומד השפה,

¹ לדוגמה, עברית בדל"ת אמות בשתי מהדורותיו, 1993 ו-2006, חף מטבלות נטיית הפועל ועיסוק במורפולוגיה שלו; לעומתו, ספר הלימוד למתקדמים *קשרים* (אוניברסיטת מרילנד, 2014) מקדיש מקום נרחב למערכת הפועל.

² Diane Larsen-Freeman, *Teaching Language: From Grammar to Grammaticing*, Thomson/Heinle, 2003

³ Diane Larsen-Freeman, "Teaching Grammar" in M. Celce-Murcia, D.M. Brinton & M.A. Snow, *Teaching English as a Second or Foreign Language* (4th edition), Boston MA, 2014 (retrieved 12/12/17 <https://englishforbeachpurposes.files.wordpress.com/2013/12/larsen-freeman-2014-teaching-grammar.pdf>)

ותפקידו של המורה הרוצה ליעל את ההוראה הוא להתמקד בו. לדוגמה, אם נחיל את שיטתה של לרסן-פרימן על הוראת המשפט הסתמי ברמת המתחילים, ניווכח כי מבחינת הצורה אין הקושי גדול, שהרי הלומד מכיר את צורות הנטייה של זכר רבים. גם מבחינת המשמעות - "כולם עושים זאת" - אין קושי, שהרי גם בשפות אחרות אפשר להביע את המשמעות הסתמית בדרך זו או אחרת. האתגר הלימודי נעוץ אם כן בשימוש: מתי צריך "הם" ומתי הנושא מיותר? וברמה גבוהה יותר, מתי משתמשים במשפט סביל ומתי במשפט סתמי על מנת להביע אותו רעיון?

לזכות ספרם של מגן וברוק ייאמר מלכתחילה כי הוא מתייחס לכל אחד מן הממדים המנויים לעיל: לצורה, באמצעות טבלות נטייה והוראות הגייה; למשמעות, באמצעות הסברים על משמעות הבניין ופעלים מסויימים שבו, ולשימוש, על ידי הבחנה בין צורות - אותן "אבני נגף" מוכרות שלומד השפה נכשל בהן - למשל, בין פעול לנפעל (כתוב לעומת נכתב), בין פיעל, פועל והתפעל באותו שורש (פיטר, פוטר, התפטרו), בין משמעות סבילה ולא סבילה של אותו פועל (להימנות לעומת להימנות עם), בין פעל לנפעל (תשלח-תישלח), ועוד.

מבנה הספר ותוכנו

הספר מכיל את הנושאים הבאים במערכת הפועל:

- גזרת השלמים (כולל פעלים עם אותיות שורש גרוניות) מוצגת לפי סדר הבניינים ה"קאנוני", כלומר, פעל (כולל בינוני פעול, צורות פֶּעַל, פעלי אפעול ואפעל), נפעל, פיעל, פועל, התפעל, הפעיל, הופעל.
 - גזרת ל"י בסדר הבניינים פעל, פיעל, פועל, התפעל, הפעיל, הופעל, נפעל.
 - גזרות פ"א (בניין פעל), פ"י (פעל והפעיל וגם פ"י צ ו"יכולי), ו-פ"י (פעל והפעיל) מקובצות תחת הכותרת "גזרות פה"פ".
 - גזרת עו"י בבניינים פעל, הפעיל, הופעל, פיעל והתפעל.
- גזרת השלמים וגזרת ל"י מהוות את חלק הארי של הספר (48 עמודים, או 43% מוקדשים לגזרת השלמים ו-33 עמודים, כ-30% עוסקים בגזרת ל"י). גזרות פה"פ ועו"י תופסות 15 ו-12 עמודים בהתאמה (ביחד כרבע מן הספר). גזרת ל"א איננה זוכה לייצוג בפני עצמה. הספר אינו עוסק בצורות פועל המיועדות (לפי רשימת פריטי מורפולוגיה ותחביר של כוזר⁴) לרמות ה' ו-ו', וביניהן, פ"י ופ"י נפעל (נוצר, ניצל), עו"י נפעל (נדון), כפולים ופעלים השייכים לשתי גזרות (הודה, היכה).
- מלבד שם הפועל ושלושת זמני הפועל נלמדים ומתורגלים בספר שמות פעולה טיפוסיים לכל בניין ושמות עצם אחרים הקשורים לפעלים באותו בניין. כמו כן מוצגים שמות תואר הנגזרים מצורות ההווה בבניינים סבילים (מסודר, מנומס, מוצלח, מושלם). כמקובל בספרי לימוד אחרים של מערכת הפועל, משלב "רב פעלים" לימוד עם תרגול. להלן אתאר כל רכיב בנפרד.

לימוד

הספר פותח ב"שיטות לפתירת תרגילי פועל", רשימת רמזים וקיצורי דרך מועילים מאמתחתם של מורים מנוסים לכתיבת הפועל בצורה המתאימה בתרגילים: מתי

⁴ רון כוזר, רשימת פריטי מורפולוגיה ותחביר להוראת עברית בשש רמות, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1991

להשתמש בשם הפועל, איך לאתר את נושא המשפט ולזהות משפט סתמי, מתי (אם אין ביטוי זמן מפורש במשפט) להשתמש בזמן עתיד ומתי בהווה, ומתי נדרש במשפט שם הפעולה. מומלץ לכל מורה לעיין ברשימה. אודה כי אף אני, לאחר שנות הוראה רבות, מצאתי כאן חידוש שאשמח לאמץ, והוא ההבחנה כי הפועל שלאחר הפועל להיות בעבר זמנו הווה (*אילו הייתי שומע בעצתך... בקיץ היינו מבליים בחוף הים⁵). כדאי היה להוסיף לרשימת ה"טיפים" עוד שניים: א. כאשר צירוף הסמיכות הוא נושא המשפט יהיה הפועל תואם בגוף ומספר לנסמך (הפגנות המחאה התקיימו) ב. שני פעלים (או יותר) המחברים באמצעות ו... או, כש... יופיעו באותו זמן, גוף ומספר (כשתחזור הביתה תמסור דרישת שלום). קיצור דרך פדגוגי אחר המופיע בספר הוא ההצגה המשותפת של גזרות פ"נ, ע"ו ו-פ"י בבניין הפועל, שכן "ההבדלים בין שורשים אלה בבניין הפועל באים לידי ביטוי בהגייה כאשר בעה"פ יש ב, כ או פ" (הופל, הובן, הובל) (110).

בגוף הספר מתחיל כל פרק בטבלת נטייה המובאת ב"כתיב פדגוגי", כלומר, כתיב מלא וניקוד חלקי לצורכי הגייה נכונה. הפעלים בטבלה "רעננים" (כדי לתת ללומד תחושה שאיננו חוזר על דברים ידועים משכבר?): נתקל (ולא "נכנס") מדגים את נפעל, הגזים (ולא "הרגיש" או "הסביר") מדגים את הפעיל, הושתק (ולא "הוכנס" או "הוזמן") מייצג את בניין הופעל. הצגת גזרת ל"י חריגה בכך שאיננה פותחת, כרגיל בספר, בטבלת נטייה אלא בפעילות של זיהוי פעלי ל"י בבניינים פעל ופיעל בתוך טקסט ואז הסברים על השווה והשוונה במורפולוגיה של הגזרה בשני הבניינים, ולאחר מכן תרגיל מיון של פעלים לגזרה ובניין (55–57).

אחרי טבלות הנטייה ולפני מקבץ התרגילים מופיעים בכל פרק דברי הסבר מנוסחים בקיצור ובלשון פשוטה השווה לכל נפש (לומד). ללא הסתמכות על הסברים לשוניים באנגלית, פונה אם כן הספר לאוכלוסיית לומדים רחבה. ההסברים הפונטיים הניתנים בסעיף "שימו לב" מטרתם לעמוד על ה"מה" ולא על ה"למה", והמחברים נמנעים מתיאור תופעות ותהליכים פונטיים בעזרת ה"ארטילריה הכבדה" של המינוח הבלשני המלומד (דגש קל וחזק, שיכול עיצורים, הידמות קולית, תנועה חטופה, אות נחה ודומיהם)⁶. הרי ההסבר על הגיית הגרוניות בבניין נפעל: "כשפה"פ גרונית או ר, תנועת ה-i בתחילית בעתיד, בשם הפועל ובשם הפעולה הופכת ל-e: ייעזבו, תיהרג, ייאמר, היעלמות, להיאלץ, להירשם" (16). לעיתים מאפשרים המחברים לתת לטבלת הנטייה לדבר בעד עצמה: הפועל להכיר מדגים את גזרת פ"נ בבניין הפעיל והערת ההסבר היחידה היא ש"יש פעלים בבניין הפעיל שבהם פה"פ נ' אינה נופלת בכל הנטייה: להנשים, להנמיך, להנהיג, להנגיש ועוד" (100). פשטותם ונגישותם של ההסברים הדקדוקיים מב פעלים ניכרת במיוחד מתוך השוואה להסבר בספר לימוד אחר: "בבניינים הפעיל הופעל, לאורך כל הנטייה פ' הפועל נ' מידמה לעיצור שלפניה ובמקומה דגש חזק משלים בא ב-ע' הפועל"⁷.

גם ההסברים התחביריים העוסקים במשפטים סתמיים וסבילים מנוסחים בבהירות. למשל, הנה הגדרת משפט סתמי וההבדל בינו לבין משפט פסיבי:

⁵ הדוגמות לקוחות מן הספר

⁶ הערות מתחום הבלשנות ההיסטורית (ממוסגרות ומסומנות בצלמית שעון חול) נדירות. בעמוד 57 מוסבר ההגה i בהברה השנייה בשלמים בגזרת ל"י כהתקצרות של ay, ובעמוד 85 הערה מחכימה על התהליך הפונטי שיצר את שם הפועל ליקנות ונמצא גם בבסיס הישמטות הה"א אחרי מילות היחס ב ו-ל (פְּהִיבֵית - בבית) ובבנין הפעיל בהווה ובעתיד (מְהַרְגִישׁ - מרגיש).

⁷ קשרים, 97

- משפט בעל נושא סתמי הוא משפט שיש בו פועל, אבל לא יודעים או לא אומרים מי עושה את הפעולה.
1. הפועל הסתמי נוטה בגוף שלישי רבים (הם) אבל המילה "הם" אינה נכתבת: **שלחו אליי את המכתב הזה לפני כמה ימים.**
 2. במשפט הסביל הנושא מופיע במשפט, והפועל מתאים לנושא: **המכתבים האלה נשלחו אליי לפני כמה שנים.**
 3. פעמים רבות מבצע הפעולה במשפטי הסביל אינו ידוע, ולכן כשהופכים משפט סביל למשפט פעיל הפועל במשפט הפעיל יהיה סתמי. אין הבדל במידע בין שני המשפטים. " (20)

ועוד דוגמה להסבר תחבירי: בפרקים על פועל והופעל נמצא רשימת כללים (בדומה לרשימת השיטות לפתירת התרגילים שבתחילת הספר) להפיכת משפט פעיל למשפט סביל: בחירת הנושא, שינוי הבניין (והגוף לפי הצורך), האיזכור (הסלקטיבי) של מבצע הפעולה באמצעות "על ידי". תועלתי במיוחד הוא הכלל הנוגע לבחירת הנושא של המשפט החדש, הפסיבי: "מילת היחס **את** (לפני ש"ע מיודע) במשפט הפעיל מסמנת את המילה שתהיה נושא המשפט הסביל: עוזי שיפר את הציון שלו – הציון שופר", אולם רצוי היה להוסיף במפורש (במקום להסתפק בדוגמה הניתנת – "הם ישכנעו אתכם לצאת לטיול – אתם תשוכנעו לצאת לטיול") כי כאשר "את" מופיעה בנטייה, יש לזהות תחילה את שם הגוף המובלע והוא שיהיה הנושא במשפט הפסיבי. כנראה במגמה לפשט בחרו המחברים גם שלא להזכיר מקרים שבהם מילת היחס המסמנת את הנושא במשפט הפסיבי איננה "את" ובהנחה כי המבין יבין הסתפקו במשפט דוגמה ("חגי יטפל בבעיה – הבעיה תטופל") (30).

לאחר ההסברים הנוגעים לצורות הפועל ניתנת רשימה (חלקית) של שמות פעולה ושמות עצם. אחריה נמנות המשמעויות של הבניין כשהן מודגמות בפעלים מייצגים, המובאים בדרך כלל – אבל משום מה לא תמיד – בסדר אלפביתי. לדוגמה, בפרק העוסק בבניין הפעיל בגזרת השלמים נלמדות המשמעויות הבאות: "פעולות אקטיביות" עם פעלים מדגימים בתוספת מילת היחס המוצרכת (להאזין ל, להאמין ל/ב... להמתין ל), "גרימה לפעולה" בבניינים פעל (להגדיל, להקטין... להשתיק), נפעל (להרדים, להזכיר) והתפעל (להרגיל, להרשים), "גרימה לשינוי מצב" בשמות תואר (להאריך, להמתין, להקדים) ו"שינוי מצב" (להבריא, להלבין) בתוספת הערה כי פעלים בקבוצה זאת יכולים להביע גם גרימה.

על מנת להעשיר את אוצר המילים - אחת ממטרותיו המוצהרות של הספר – הוסיפו המחברים פרקי "פעלים בהקשרים" שבהם מופנה הזרקור הסמנטי לעבר מספר פעלים ההולמים את רמת המתקדמים. אף על פי שפרקים אלה ממוקמים בסוף כל פרק אחרי התרגילים, רצוי לדעתי להפנות את התלמידים אליהם קודם שהם מתחילים לפתור את התרגילים. כך, למשל, בגזרת ל"י של בניין פיעל מוצגים הפעלים **לגנות, לכנות, למנות ולצפות** על מילות היחס המוצרכות שלהם. כל פועל מוסבר באמצעות משפט ("למנות (את) = לתת למישהו תפקיד רשמי) ומתורגל בצורותיו השונות בתוך פסקה. בבניין פיעל שלמים הביאו המחברים רשימות מילים לפי נושא: מילים מחיי יום ביום במשפחה ובחברה (לבשל, לחמם, לארח, לדווח, לשדר וכו', 24) ומתחום ההסבר וההבנה (לנמק, לסכם, לשער, לנתח ועוד, 27). בפרק על הסביל הסתמי (50) מובאת רשימת פעלים נפוצים בגזרת השלמים (נטען ש, הומלץ על, דווח ש, התברר ש). רשימות פעלים המקובצות בדרך כלל לפי עיקרון סמנטי מופיעות בספר במסגרת עם צלמית קטנה של משקפיים.

המגמה להתייחס לפעלים גם מצד ערכם הלקסיקלי באה לידי ביטוי גם בקשרי הגומלין בין הרכיב הלימודי והתרגולי בספר: הפעלים ושמות הפעולה הנזכרים בהסברים יחזרו ויופיעו בתרגילים. בדיקה של הפרק העוסק בהפעיל שלמים מעלה כי

כמחצית מארבעים הפעלים השונים הנזכרים בחלק הלימודי חוזרים אחר כך בתרגילים, רובם לפחות פעמיים. גם הפעלים הנלמדים בפרקי "פעלים בהקשרים" מופיעים שוב ושוב בתרגילים. למשל, הפועל "להפלות את" הנלמד בפרק על גזרת ל"י בבניין הפעיל מופיע בתרגילים ארבע פעמים. כידוע, מפגשים חוזרים עם מילה חדשה ושימוש אקטיבי בה בהקשרים שונים הינם תנאים חיוניים לרכישתה⁸.

תרגול

תרגול הפעלים נעשה לדברי המחברים "בשיטה הפשוטה והישירה" (1), דהיינו, שיבוץ הפועל, הניתן כשם פועל, בצורה הנכונה במשפט. בתרגילים אחרים מתבקש הלומד לכתוב את השורש הניתן בבניין המתאים (למשל, צל"מ בפיעל או התפעל), לגזור את שם הפעולה או התואר משם הפועל, ולהפוך משפט סביל לפעיל ולהיפך. בתרגילי החזרה ("עוצרים ומסכמים") בסוף כל פרק וגם בסוף הספר מתבקש הלומד לשבץ את הפעלים שנלמדו עד אותה נקודה בהקשר רחב יותר, של פיסקה או טקסט. נאמר לנו כי "זהו תרגיל פועל הדומה באורכו ובאופיו לתרגילי הפועל במבחני הכיתה ובמבחני הרמה של היחידה להוראת עברית" (10).

התרגילים בספר מדורגים לפי רמת הקושי, אם כי נראה שלא נעשה ניסיון לדרג כך גם את המשפטים בתוך התרגיל עצמו. שלושת התרגילים הראשונים בכל פרק הם הקלים ביותר, במטרה, כפי שכותבים המחברים "לאפשר לתלמידים שמתחילים ללמוד ברמה ד עם רקע מוגבל בלימוד הפועל לחזק את הידע והמיומנות בעזרת תרגילים פשוטים יחסית" (1). בתרגילים העוקבים מופיעים פעלים חדשים, כאלה שאינם מאוצר המילים של רמה ג, והבחירה בצורה הנכונה של הפועל הופכת להיות יותר מאתגרת: בעוד בכל אחד משלושת התרגילים הראשונים מצוין הזמן הנדרש – עבר, הווה או עתיד, בתרגילים שלאחריהם על הלומד להחליט לא רק על הזמן הנכון אלא גם לבחור בין פועל לבין שם פועל או שם פעולה, וכיוון שהמשפטים מתארכים מתרגיל לתרגיל, עולה מספר הפעלים לשיבוץ בכל משפט מאחד לשניים או שלושה. התרגיל האחרון בכל פרק מצריך מלבד ידע מורפולוגי-תחבירי גם ידע לקסיקלי: רשימת הפעלים לשיבוץ מסודרת אלפביתית ולא לפי סדר הופעת הפעלים במשפט ויש בה גם פועל אחד מיותר.

ועוד בנושא אוצר המילים

כל מי שחיבר אי פעם תרגיל פועל בוודאי התחבט בשאלות כיצד להציג את הפועל בסביבה לשונית טבעית ואותנטית ובאיזה תחום נושאי לבחור. בספר שלפנינו נבחרה שפת העיתונות והתקשורת ונושאה: פוליטיקה בארץ ובעולם, כלכלה וחברה, פשע ומשפט, בריאות ומדע, טכנולוגיה ומחשבים, ספורט וחינוך, וכן משפחה, יחסים בינאישיים וחיי יום יום. התוכן העכשווי (למשל, התארגנות של הפגנה ברשתות החברתיות, הכחדת דובי הקוטב, אירועי טרור, הצקות, פליטים וזכויות בעלי חיים) וההימנעות מסטריאוטיפיים מגדריים (ראשת ממשלה הנוסעת לחו"ל ושמוליק שמכבס ומגהץ את חולצותיו) מעגנים את הספר במאה ה-21 ובכך מקנים לו יתרון, לפחות תדמיתי, על ספרים ישנים יותר. שאלה נוספת העומדת בפני כל הכותב ספר ללימוד הפועל היא כיצד לא להקשות על משימת תרגול הפועל על ידי שימוש במילים לא מוכרות או הקשר זר במשפט המדגים. הפתרון המתבקש לבעיה זו כיום הוא כמובן ספר לימוד

⁸ Norbert Schmitt, *Vocabulary in Language Teaching*, Cambridge, 2000, p. 137.

דיגיטלי שמאחוריו עומד מילון עברי-אנגלי (או צרפתי, רוסי, סיני...) המספק ללומד לפי דרישה אישית ובאופן מיידי את הסברי המילים המהוות לו מכשול. ליקוט אקראי מן המשפטים בספר שלפנינו מעלה, בצד אוצר מילים בסיסי וידוע, את הביטויים הבאים: מערכת חיסון, נדיבות לבו, מזבלה עירונית, ערך תזונתי, מניינס יצטמצם, מדבירי נמלים, העצרת הכללית של האו"ם, מפכ"ל המשטרה, רגישות לזולת, ניצול אדיר של משאבי טבע, חוֹצְנִים (aliens), מני רבים, ועוד, ואני תוהה כיצד יתמודדו עימם תלמידי רמה ד: יפתחו מילון? יתעלמו? יזהו ויבינו? זאת שאלה אמפירית וכל מורה יצטרך לגלות את התשובה שתיתן עליה כיתתו.

ולבסוף, חשוב לציין כי הספר מתאים ללימוד עצמי, הן בזכות הסדר הקבוע, עקבי וצפוי מראש של כל פרק והן – ובמיוחד – הודות לפתרונות התרגילים בסוף הספר. ויש להזכיר לטובה גם את הפן הויזואלי-אסתטי של הספר: הגופנים גדולים יחסית ונעימים לעין והשימוש העקבי והסדיר באמצעים הגראפיים של עיבוי אותיות וצבע כחול עוזרים לניווט והתמצאות בספר. מילון הפעלים הנלמדים עשוי היה להיות כלי עזר נוסף לתלמיד ולמורה כאחד, ותקוותי שהמחברים ישקלו להכינו לקראת המהדורה הבאה של הספר.

Nitza Krohn

The Jewish Theological Seminary